

I. А. КУЧЕРЕНКО

ТИПИ І СТРУКТУРА РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ І НАВИЧОК У ЛІНГВОДИДАКТИЦІ

Проаналізовано типологію і структуру уроків розвитку зв'язного мовлення у лінгводидактиці. Визначено основні компоненти змісту й будови уроків розвитку комунікативних умінь і навичок відповідно до вимог сучасної шкільної мовної освіти.

Ключові слова: урок розвитку зв'язного мовлення, класифікація, структура уроків розвитку зв'язного мовлення, зміст уроків розвитку комунікативних умінь і навичок.

И. А. КУЧЕРЕНКО

ТИПЫ И СТРУКТУРА РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ УМЕНИЙ И НАВЫКОВ В ЛИНГВОДИДАКТИКЕ

Представлен анализ типологии и структуры уроков развития связного вещания в лингводидактике, определены основные компоненты содержания и строения уроков развития коммуникативных умений и навыков в соответствии с требованиями современного школьного языкового образования.

Ключевые слова: уроки развития связного вещания, классификация, структура уроков развития связного вещания, содержание уроков развития коммуникативных умений и навыков.

I. A. KUCHERENKO

TYPES AND STRUCTURE OF THE DEVELOPMENT OF THE COMMUNICATIVE ABILITIES AND SKILLS IN LINGVODIDACTICS

The typology and structure of lessons of development of the coherent speech in lingvodidactics is analyzed. The basic components of the content and structure of lessons of development of communicative abilities and skills are defined according to the requirements of modern school linguistic education.

Keywords: lessons of development of the coherent speech, classification, structure of lessons of development of the coherent speech, content of lessons of development of communicative abilities and skills.

У системі мовної освіти України ХХІ ст. відбуваються фундаментальні зміни. Чинні державні документи утверджують пріоритетність компетентнісного, комунікативно-діяльнісного, функційно-стилістичного підходів до навчання української мови, що вимагає від лінгводидактів пошуку шляхів удосконалення класно-урочної системи, поєднання її з іншими формами організації навчання, розробки новітніх дієвих технологій. Компетентнісна спрямованість шкільної освіти націлює вчителів змінити стратегію і тактику в підготовці та проведенні сучасного уроку української мови з чітко визначеною дидактичною метою – розвинути комунікативну компетентність учня, його здатність доцільно й ефективно спілкуватися в різних сферах.

Метою сучасного навчального процесу є розвиток творчої мовної особистості учня, формування «мовленнєвої і читацької культури, комунікативної й літературної компетентності, естетичних смаків, ціннісних орієнтирів [3, с. 20]». Окреслені завдання повинні реалізовуватися в основній організаційній формі навчання, зокрема на уроці української мови. М. Пентиліук і Т. Окуневич визначають сучасним урок, який «за своїми цілями (освітньою розвивальною, виховною), змістом і структурою і методами проведення відповідає найновішим вимогам теорії і практики навчання в школі і є високоефективним» [8, с. 13].

Сучасним вважаємо урок, що відповідає суспільним вимогам і соціальному рівню свого часу, нинішній парадигмі системи неперервної особистісно орієнтованої і комунікативно спрямованої освіти. Такий урок передбачає полілогічну взаємодію вчителя та учнів, що перебувають у суб'єкт-суб'єктних стосунках, дієву і результативну для школяра, оскільки в

співпраці з словесником він отримує необхідні знання, розвиває відповідні вміння, удосконалює навички, набуває досвіду життєвої й мовленнєвої діяльності. Відповідно до вимог Державного стандарту базової та повної загальної освіти головною спрямованістю сучасного уроку української мови є робота з розвитку мовленнєвої діяльності учнів, формування їхньої комунікативної компетентності, що складається з мовного, мовленнєвого, соціокультурного та діяльнісного складників.

Уроки української мови вчені поділяють на дві групи: 1) *аспектні*, спрямовані на засвоєння окремих рівнів мови (фонетики, лексики, морфології, синтаксису) і формування мовних та частковомовленнєвих умінь та навичок; 2) *розвитку зв'язного мовлення*, метою яких є формування мовленнєвих і комунікативних умінь та навичок. Нині перед учителем першочергово стоїть завдання не тільки дати учням відповідні знання з рідної мови, а й сформувати і виховати мовну особистість, здатну комунікативно виправдано користуватися всіма засобами мови в різних комунікативних ситуаціях.

Мета статті – охарактеризувати типи і структуру уроків розвитку зв'язного мовлення, визначити зовнішню організацію та особливості побудови сучасних уроків розвитку комунікативних умінь і навичок, прослідкувати тенденцію змін у методиці навчання української мови в загальноосвітній школі.

Провідне становлення в розробці теорії і практики розвитку зв'язного мовлення, окресленні основних підходів до вирішення проблем, пов'язаних з мовленнєвим розвитком школярів і формуванням їхніх лінгвістичних, мовленнєвих і комунікативних умінь та навичок, належить відомим ученим О. Біляєву, Н. Голуб, Т. Донченко, С. Караману, Т. Ладиженській, В. Мельничайку, М. Пентилюк, К. Плиско, Л. Симоненко, М. Стельмаховичу, О. Текучову, О. Хорошковській, Г. Шелеховій та ін.

Концептуальні ідеї лінгводидактив і практика творчих учителів-словесників детермінують зміну структури й змісту сучасного уроку комунікативних умінь і навичок, що відповідає суті Державного стандарту базової і повної середньої освіти. Тому виникає необхідність розглянути процес розвитку теорії уроків розвитку зв'язного мовлення в лінгводидактиці та визначити значущі в проєкції сьогодення концептуальні ідеї вчених-методистів для вдосконалення процесу навчання в основній школі. Нині питання класифікації та систематизації уроків, на яких здійснюється розвиток мовленнєвої і комунікативної компетентності, визначення їх змісту, структури, технології проведення з урахуванням змін у змісті сучасної мовної освіти потребує перегляду і конкретизації.

Уроки розвитку зв'язного мовлення займають особливе місце у класифікації уроків української мови, оскільки найбільше спрямовані на практичне застосування лінгвістичної теорії у мовленнєвій діяльності учнів, мають чимало переваг у системі загальної мовної освіти, а саме:

- сприяють розвитку мовленнєвих та комунікативних умінь, необхідних для продуктивної і репродуктивної мовленнєвої діяльності;
- дають змогу повніше показати взаємозв'язок мовних одиниць і процесу їх реалізації;
- удосконалюють процес осмисленого розвитку діалогічного/монологічного, усного/писемного спілкування;
- активізують розвиток комунікативної компетентності учнів.

Поділ уроків розвитку зв'язного мовлення на типи, виокремлення серед них певних видів можна здійснити, використовуючи різні критерії. Найбільш правомірною, на нашу думку, є головна ознака уроку – його дидактична мета, що визначає, до чого повинен прагнути вчитель-словесник. У лінгводидактиці прослідковується неоднозначний підхід учених (О. Біляєв, М. Пентилюк, М. Стельмахович, М. Пентилюк, К. Плиско, Г. Шелехова та ін.) до класифікації уроків розвитку зв'язного мовлення. Причини цих розбіжностей зумовлені складністю означених уроків і відсутністю єдиної підстави для групування їх за типами.

Кожний тип уроку має свою будову – структуру, з якою пов'язані його мета, дидактичні завдання і функції і котра має віддзеркалювати такі ключові моменти, як закономірності процесу навчання і логіка засвоєння учнем нових знань та умінь, навчальна діяльність учителя і пізнавальна діяльність учня. Т. Донченко вважає, що «структура уроку повинна відображати не стільки зовнішні прояви діяльності вчителя й учнів, скільки сутність процесів, з якими

пов'язані методична творчість учителя й активна навчально-пізнавальна діяльність учнів, її логіка. Урок має відображати логіку засвоєння його змісту та керівництво вчителем цією роботою, досягнення мети через систему дидактичних завдань. Кожне з цих завдань спрямоване на досягнення якоїсь проміжної мети, роботу над певним змістом, тому йому відповідає певна частина в побудові уроку» [4, с. 8].

Структурні елементи уроку мають чітко впорядковану ієрархічну будову, відповідають принципам наступності і перспективності, адже один момент плавно переходить в інший, логічно пов'язує попередній вид роботи з наступним; при цьому всі пізнавальні завдання мають бути об'єднані спільною ціллю – загальною метою всього уроку. О. Біляєв переконаний, що «істотне значення для практики має побудова (структура) уроку, яку характеризують його склад (з яких частин складається), послідовність (порядок розташування частин), зв'язність (як вони пов'язані між собою). Урок повинен відзначатися цілісністю, внутрішнім зв'язком, єдиною логікою розгортання діяльності вчителя та учнів» [1, с. 29]. Вибір і визначення структури уроку залежить від його мети, характеру навчального матеріалу та ступеня підготовки учнів. По суті, структура – це чіткий послідовний, продуманий, підготовлений і складений учителем план реалізації суб'єкт-суб'єктної діяльності на уроці.

Охарактеризуємо основні типи та структурні елементи уроків розвитку зв'язного мовлення в класифікації відомих лінгводидактів.

Спроби визначити типологію уроків розвитку зв'язного мовлення прослідковуються в методиках і методичних посібниках середини ХХ ст. Так, О. Петровська виокремлює урок навчального письмового переказу й аналізу письмового переказу [10, с. 37]. Г. Приступа бере за основу розробленої класифікації вид роботи, що виконують учні, і виділяє урок вільного диктанту, урок творчого диктанту, урок навчального твору за картиною. М. Львов називає такі групи уроків розвитку мовлення: твір, переказ, інші вправи з самостійного створення тексту, зв'язного мовлення [5, с. 220] і вважає, що вони можуть мати характер підготовки до твору (збір і систематизація матеріалу, складання плану, мовна підготовка тощо) або бути присвячені контрольному переказу чи твору.

Значний внесок у розвиток не тільки практики, а й теорії уроку зробив відомий вітчизняний лінгводидакт О. Біляєв, який вперше виокремив уроки розвитку зв'язного мовлення і запропонував їх класифікацію відповідно до виду творчої роботи та мети її проведення. Вчений виділив такі різновиди уроків розвитку зв'язного мовлення: уроки виконання «малих жанрів» творчих робіт (усний переказ, складання автобіографії чи розгорнутого протоколу, розповідь про почуте або побачене, опис предмета, написання нарису, вільного або творчого диктанту); уроки проведення великих за обсягом переказів і творів (навчальних і контрольних); уроки підготовки до контрольного переказу; урок підготовки до контрольного твору [1; 2]. науковець наполягав на використанні спарених уроків для формування творчих умінь будувати власні висловлювання і визначив структуру кожного з них:

- урок навчального переказу: вступна бесіда, читання тексту, бесіда за змістом прочитаного, складання плану, мовний аналіз тексту, повторне читання тексту, підготовка чорнового варіанта переказу, редагування роботи і переписування її начисто, перевірка й аналіз робіт, доопрацювання переказів;

- урок контрольного переказу: вступне слово вчителя, читання переказу, пояснення нових слів і запис їх на дошці, самостійне складання учнями переказу і повторне читання тексту, написання переказу;

- урок аналізу контрольного переказу: вступне слово вчителя, загальна оцінка якості виконання переказу, розгляд кращих робіт, аналіз допущених у переказах недоліків і помилок, проведення вправ на подолання помилок, визначення домашнього завдання;

- урок навчального твору: вступна бесіда (визначення мети уроку, ознайомлення з особливостями жанру), ознайомлення із зразком (уривок з твору письменника або кращий твір учня), робота над усвідомленням теми та основної думки, колективне складання плану, складання усного твору, написання твору на чернетці, удосконалення написаного (редагування твору), перевірка й аналіз творів, доопрацювання робіт і переписування їх начисто;

- урок підготовки до контрольного твору: вступна бесіда, повторення видових особливостей твору, читання й аналіз зразка, лексико-стилістична робота, визначення домашнього завдання;

- урок контрольного твору: вступне слово вчителя, загальна характеристика виконання твору, розгляд кращих робіт або фрагментів з них, колективний аналіз допущених недоліків і помилок, проведення вправ на подолання помилок, індивідуальна робота учнів над виправленням творів, визначення домашнього завдання [1, с. 32–33].

Визначені О. Біляєвим типи уроків розвитку зв'язного мовлення визнані традиційними, найбільш досконалими і займають чільне місце в сучасній практиці навчання української мови. Однак не охоплюють усіх видів навчальної мовленнєвої діяльності відповідно до вимог чинної програми для основної школи, тому, на нашу думку, означена класифікація потребує подальшої розробки і доповнення вченими-методистами.

М. Стельмахович серед уроків зв'язного мовлення визначає такі типи: урок навчального переказу (твору), урок контрольного переказу (твору), урок аналізу переказу (твору), урок підготовки до контрольного твору. Спираючись на докладній характеристиці структурних елементів кожного типу, вчений дає практичні поради стосовно їх проведення і наголошує, що у шкільній практиці можлива зміна та різноманітне поєднання структурних частин уроку залежно від навчально-виховної мети і цілі. Доцільність структури уроку розвитку зв'язного усного мовлення, на думку М. Стельмаховича, визначається його змістом і метою, рівнем мовної підготовки учнів [11, с. 133]. Учений розподіляє основні структурні елементи кожного різновиду так:

- урок навчального усного переказу: вступна бесіда, виразне читання тексту, бесіда за змістом прочитаного, мовноінтонаційний аналіз тексту, складання плану, повторне читання, мовчазне попереднє обдумування викладу матеріалу, навчальний переказ змісту «своїми словами», аналіз усних переказів, визначення індивідуальних завдань учням;

- урок навчального усного творчо-самостійного висловлювання: вступна бесіда, ознайомлення із зразком усного творчо-самостійного висловлювання, робота над усвідомленням теми та основної думки, колективне складання плану, складання начерків, робота над інтонаційно-експресивними та іншими засобами виразності усного мовлення, складання усного висловлювання, слухання та колективний аналіз висловлювань, усунення допущених помилок;

- урок контрольного усного переказу: вступна бесіда, виразне читання тексту, самостійне складання плану (з письмової фіксацією), контрольний переказ змісту «своїми словами», коментування почутого переказу з виставленням відповідної оцінки, визначення завдань щодо дальшого самовиховання культури усного спілкування;

- урок підготовки до контрольного усного творчо-самостійного висловлювання: вступна бесіда, повторення жанрових особливостей усного висловлювання, слухання зразків висловлювань, нагромадження робочих матеріалів на основі цілеспрямованих спостережень, лексико-фразеологічні та граматико-стилістичні вправи, нотатки, інтонаційні вправи на основі окремих типових фрагментарних висловлювань, підсумки роботи, визначення домашнього завдання;

- урок контрольного усного творчо-самостійного висловлювання: вступне слово вчителя з переростанням у бесіду, що дає змогу виявити, чи правильно розуміють діти тему і жанр майбутнього усного твору, обдумування учнями ходу висвітлення теми з фіксацією окремих штрихів плану, письмове складання плану, добір матеріалу та стислі робочі записи його для з'ясування кожного пункту плану, уявне виголошування твору (про себе) з попутнім редагуванням його, усне висловлювання перед класом, аналіз учителем почутого контрольного висловлювання, виставлення вмотивованої оцінки, висновок учителя про виконану роботу, визначення домашніх завдань;

- урок аналізу контрольних переказів чи усних творчо-самостійних висловлювань: вступне слово вчителя, загальна характеристика виконання контрольного усного завдання, розгляд кращих усних переказів чи творчих висловлювань, виступи окремих учнів з усними переказами чи творчими висловлюваннями, усні вправи на подолання недоліків і помилок, визначення домашнього завдання [11, с. 129–133].

Представлені уроки розвитку усного зв'язного мовлення можна трансформувати в проєкцію щодо роботи з письмовим переказом і твором, однак особливу специфіку мають уроки аудіювання, читання, роботи з жанрами офіційно-ділового стилю, які не входять до аналізованих типів. Ураховуючи комунікативну спрямованість сучасної системи мовної освіти в основній школі, вважаємо за необхідне додати, що тип уроку має відповідати процесу формування вмінь сприймати (аудіювати і читати) і створювати (говорити і писати) усні висловлювання монологічної і діалогічної форми.

Г. Шелехова вважає уроки розвитку зв'язного мовлення одними з найскладніших уроків, оскільки вони містять чималу кількість різнотипних завдань, спрямованих на інтелектуальний і мовленнєвих розвиток учнів, збагачення їхнього емоційного і духовного світу. В основу класифікації означених уроків науковець кладе провідну мету і визначає основні їх типи: формування нових понять; формування комунікативних умінь і навичок; удосконалення усних і письмових висловлювань; контролю. Така характеристика певною мірою відображає комунікативну спрямованість сучасної мовної освіти, хоча може бути вдосконалена і деталізована, оскільки уроки розвитку зв'язного мовлення охоплюють різноманітні види мовленнєвої і комунікативної діяльності учнів загальноосвітньої школи. Методист не виокремлює структурні елементи в певному різновиді уроків і визначає, що до основного змісту уроків розвитку зв'язного мовлення повинні входити: ознайомлення з мовознавчими поняттями, особливостями побудови висловлювань різних жанрів; практична робота над певним жанром або переказом чи твором, що забезпечує підготовку учнів до володіння жанром мовлення; пізнавальний зміст дидактичних матеріалів, які використовуються для складання і написання творчих робіт, розгортання виховних можливостей матеріалу; методичні прийоми і засоби організації навчально-пізнавальної діяльності учнів. Г. Шелехова переконана, що «для методично правильно організації навчання зв'язного мовлення важливе значення має не тільки зміст спеціальних уроків, а і їх чітке планування, дотримання послідовності, повторюваності, наступності і перспективності під час розробки системи творчих робіт, визначення можливих зв'язків між уроками розвитку зв'язного мовлення і матеріалом з мови, що паралельно визначається, часом і місцем для формування в учнів комунікативних умінь у процесі вивчення основ науки про мову, врахування тих знань, умінь і навичок, які одержали учні в початкових класах, та ін.» [12, с. 20–21]. Цілком погоджуємося з думкою лінгводидакта про те, що робота з розвитку зв'язного мовлення має системний характер і передбачає спочатку складання переказу відповідного тексту з попереднім аналізом, а потім створення висловлювання: робота над розповіддю, описом і роздумом, поєднання різних типів мовлення.

Більш об'єктивним відповідно до вимог сучасної системи шкільної мовної освіти є на нашу думку, наукові позиції М. Пентилюк стосовно класифікації уроків розвитку зв'язного мовлення, яка пов'язана з мовленнєвою діяльністю учнів і включає такі типи: аудіювання; сприймання усної інформації; читання; сприймання писемної інформації; опрацювання ділових паперів, газетних публікацій; робота над усним діловим і публічним мовленням [7, с. 5]. На думку вченої, «уроки аудіювання й читання можна об'єднати в одну групу – уроки сприймання усної і писемної інформації. Щодо уроку складання діалогів, то він тяжіє до уроків творчих робіт (творів), однак має свою специфіку за формами й технологією проведення, бо процес будувати діалоги (полілоги) спирається на роботу в парах і групах і потребує особливої організації. Окрему групу становлять уроки опрацювання ділових паперів, а також роботи над діловим мовленням загалом і ознайомлення з газетними жанрами» [7, с. 5]. Структура означених уроків залежить від змісту та функційного призначення і відзначається різноманітністю, варіативністю і гнучкістю. Уроки аудіювання і читання, зазначає М. Пентилюк, мають таку структуру: вступне слово вчителя; актуалізація опорних знань; ознайомлення з технологією аудіювання (читання); аудіювання (читання) тексту; робота з тестами; підсумки уроку; домашнє завдання [6, с. 90]. Нам імпонує класифікація вченої і вважаємо означену систематизацію уроків розвитку зв'язного мовлення найбільш повною в умовах сучасної школи, в ній виокремлено уроки з розвитку усного і писемного мовлення, що мають свої особливості, та уроки з вивчення жанрів офіційно-ділового мовлення. Враховуючи позитивні складові поданої класифікації, можна ще виокремити в ній уроки створення монологічних і діалогічних висловлювань різних стилів мовлення.

Як бачимо з проаналізованих вище класифікацій, нині у лінгводидактиці наявна тенденція динаміки розширення типів уроків розвитку зв'язного мовлення, а точніше – уроків розвитку комунікативних умінь і навичок. Типологія і структура уроків розвитку зв'язного мовлення, розроблені О. Біляєвим, М. Пентилюк, М. Стельмаховичем, Г. Шелеховою, є основою для подальшої систематизації й удосконалення базових моделей уроків розвитку комунікативних умінь і навичок.

На уроках розвитку комунікативних умінь відбувається формування комунікативної компетентності (мовного й мовленнєвого складника) та активно реалізуються соціокультурна і діяльнісна (стратегічна) субкомпетентності. Ці уроки повинні відображати основні види робіт, передбачені чинною програмою в мовленнєвій змістовій лінії, а їх типи відповідати чітко означеній дидактичній меті. До змісту означених уроків входять теоретичні відомості про мовленнєві та комунікативні поняття і практична мовленнєво-комунікативна діяльність, спрямована на сприймання або вираження змістовного мовлення монологічного або діалогічного в усній чи писемній формах відповідно до ситуації спілкування. Тому тип уроку варто пов'язувати з тим видом мовленнєвої діяльності, формування якої здійснюється на конкретному уроці. Вважаємо основними типами уроків розвитку комунікативних умінь і навичок такі: аудіювання, читання, говоріння і письма, а їх основним структурним елементом – навчально-мовленнєву діяльність учнів.

Подальшу роботу вбачаємо в розробленні структури, що характеризуються змістом, (теоретичним і практичним матеріалом), послідовністю і взаємозалежністю структурних елементів, їх внутрішнім і зовнішнім зв'язком. Щоб урок був ефективним, його будова має бути ясною, чіткою та зрозумілою і для вчителя, і для учнів, котрі мають уявляти ту «навчальну дорогу», якою будуть йти під керівництвом учителя упродовж 45 хвилин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біляєв О. Лінгводидактика рідної мови: навч.-метод. посібник / О. Біляєв. – К.: Генеза, 2005. – 180 с.
2. Біляєв О. М. Сучасний урок української мови / О. Біляєв. – К.: Рад. школа, 1981. – 176 с.
3. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти: проект // Дивослово. – 2011. – № 7. – С. 20–27.
4. Донченко Т. Структура уроку української мови (Проблема структури уроку вимагає переосмислення) / Т. Донченко // Українська мова і література в школі. – 2004. – № 3. – С. 6–11.
5. Львов М. Словарь-справочник по методике русского языка / М. Львов. – М.: Просвещение, 1988. – 240 с.
6. Методика навчання української мови в середніх навчальних закладах / за ред. М. І. Пентилюк. – К.: Ленвіт, 2004. – 400 с.
7. Пентилюк М. Сучасні підходи до типології уроків / М. Пентилюк // Дивослово. – 2008. – № 6. – С. 2–5.
8. Пентилюк М. І. Сучасний урок української мови / М. І. Пентилюк, Т. Г. Окуневич. – Харків: Основа, 2007. – 170 с.
9. Пентилюк М. Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики: збірник статей / М. Пентилюк. – К.: Ленвіт, 2001. – 256 с.
10. Петровська О. Основні типи уроків з української мови в 5–7 класах / О. Петровська. – К.: Рад. школа, 1959. – С. 36–42.
11. Стельмахович М. Розвиток усного мовлення на уроках української мови в 4–8 класах / М. Стельмахович. – К.: Рад. школа, 1976. – 188 с.
12. Шелехова Г. Т. Система роботи з розвитку зв'язного мовлення на уроках рідної мови в середній школі: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Г. Т. Шелехова. – К., 1996. – 45 с.